

PODOBA ŽIDA V SLOVENSKI LITERATURI

IGOR GRDINA

Naslov našega razpravljanja je zagotovo hudo ambiciozen, celo v tolikšni meri, da bi utegnil koga zavesti: nikakor nismo vzeli v pretres vse slovenske literature, temveč samo njen reprezentativnejši tok, ki smo ga razbrali na podlagi estetske vrednosti (Prešeren ipd.) ali tipičnosti za svoj čas, oz. za določeno vrsto pisanja (npr. Sket). Z Židi se poleg tu obravnavanih spisov in besedil ukvarja še marsikatero slovensko literarno prizadevanje, običajno precej obrobno in pogrošno (M. Malovrh, nekateri pasusi Vladimirja Levstika, literarni trud dr. Janeza Evangelista Kreka, prenekatera kmečka povest za široke ljudske množice itd., itd.), skratka trivialno, ki je s stališča zgodovine neke razsežnosti narodove zavesti in vesti sicer zanimivo in povedno, ne prinaša pa kaj novega v zadevno problematiko.

Če odštejemo prevajalski trud okoli svetopisemskih zgodb, se umetniško pomembna slovenska beseda prvič srečuje z Židi v delu Franceta Prešerna. Balada Judovsko dekle, objavljena v Ilirskem listu v začetku leta 1846, je z našega vidika gotovo najzanimivejša. Zgodba je preprosta: medtem ko »kristjane v cerkev hodijo, / po trgi se sprehajajo, / po ljubih se ozirajo«, »rodu Abrahamovega hči / dan na dan doma sedi« in ji je — prva vest o čem takim na naših tleh — od seje kar slabo. Toda neko soboto si od strogega očeta le izprosi sprehod v divnjak, kjer »lepe rožice cveto, / vesele tičice pojo«, »se plašne srnice paso«. V tem idiličnem okolju »mladenča najde kršenga«. Akcija sledi takoj:

»Za bele jo roke prijel,
na srece stisnil, jo objel,
je govoriti tak začel:

„De ljubiti moram vse ljudi,
tak vera moja me uči,
al ljubiš me, judovska hči?“

Odtegne bele mu roke,
v oči ji stopijo solze,
odreče mu besede te.

„Ak ravno mene ljubiti smeš,
jaz dobro vem, ti dobro veš,
de v zakon vzeti me ne smeš.“

In šla je žalostna domu,
tožila milemu Bogu,
de ni nje vere, nje rodu.

Al večkrat je nazaj prišla;
nje vera trden jez je bila,
ljubezni nje ni ustavila.«

»Mladenič kršen« torej prihaja na dan z visokimi ideali svoje vere, na njih celo zgradi izjavno strategijo, toda židovsko dekle njeno delovanje pri priči onemogoči: sam vendar dobro ve, da mu žena biti ne mo-

re. Njegovi podvigi tudi niso pripisani kakšnim človekovim notranjim vsebinam, temveč le kretnjam in besedam, ki pa izražajo voljo do nečesa izven mogočega, če jo razbiramo v spodobnih legah, kakor navorjenka. V takšni razpostavitvi dejstev se fant razkrije kot lahkoživec, čigar besede zlorabljuje etične zapovedi njegove vere za zapeljevanje deklet. Seveda takega razlaganja prva verzija besedila ne omogoča. Tam se poslednja strofa končuje takole: »Ljubezen jih združila je, / al vera jih ločila je.«¹ Ljubezen je tod torej pripisana obema; v končni redakciji pa samo dekletu. Fant je bil prvotno samo lahkomiseln, ali morebiti točneje: romantičen človek, ki ne premisli do konca (ali pa na premisleke nič ne da), kaj dekletu s svojim početjem sporoča. Balada tako premore s svojima variantama nizko in višjo izdajo »mladenča kršenga« — odvisno od nje pa tudi pozitivnejšo in negativno razlago židovstva: to varuje zaljubljenko pred sleparstvom jezično spretnega kristjana, a zato tudi onemogoča udejanjenje etike njegove vere. Vprašanje o pozitivni ali negativni vlogi izraelske vere tako nekako ostaja odprto, toda v vsakem primeru je ta za naslovno junakinjo vsaj do neke mere tragična: ona do fanta v nobeni varianti ni ravnodušna, o čemer pričajo solze, to tako klišejsko potrdilo pristnosti občutja v poeziji. Ne glede na to, da je v končni verziji balade on slepar. V prvotni verziji je seveda še huje: tamkajšnjo obojestransko ljubezen je ločila vera. Le ena, židovska, saj je krščanstvo, kakršno je predstavljeno v besedilu, zapovedujoče ljubezen do vseh ljudi brez omejitev in torej v pogledu združitve baladnih junakov ničesar ne onemogoča, celo nasprotno: vse omogoča. V primerjavi z židovsko stanovitnostjo v tej baladi je je mohamedanska vera, predstavljena od Prešerna v romanci Turjaška Rozamunda, kozarec vode — Lejla ob postavnem Ojstrovharju brž zavrže svojo vero, kar pahne naslovno junakinjo v nesrečo, toda tudi v svojevrstno odrešitev. Pri vsej stvari ni nepomenljivo dejstvo, da verska stanovitnost vodi v neodrešeno usodo baladnega značaja, medtem ko nestanovitnost v precej brezskrbno romanco vsaj dveh v ljubezenskem trikotniku. Tudi ni nezanimivo, da je židovskemu principu, oz. njegovemu udejanjevalcu, pripisana zmagovita moč nad krščanskim, kot temu nad mohamedanskim.

Pri Prešernu so Židje zapleteni še v ženitno razpravo ob čudesu tehnike tedanjih dni, ob železni cesti. Ker se dekle ne vda fantovemu sproščnemu projektu njunih bodočih odnosov, ji le-ta brž zagrozi:

»Jaz popeljem se tje v Brno
snubit Judnje kršene,
bom priženil z ženo črno
penezov na mernike.

/.../

Žene jaz ne bom zapiral,
bal se ne bom zanjo nič;
nje obresti bom pobiral,
živel brez skrbi kot tič.«

Toda ko dekle povzdigne glas:

»Judnja je ko satan zvita,
kadar boš z njo zavozlan,
privoščila skoporita
komej ti bo sok neslan.«

fant brž pristane na njene, precej trde pogoje. Pesnik je v dialog dveh preprostih mladih ljudi vgradil tradicionalno, ne le slovensko predstavo o Židih, ki si jih je ljudska fantazija slikala kot sila bogate, a tudi skope in nevarne ljudi, s katerimi ni dobro imeti opravka, saj so pravzaprav nesreča za tiste, ki se zvežejo z njimi. So pa od naših rzamer in razmerij še precej oddaljeni: fant bi se moral po »ženo črno« odpeljati kar v »Brün, poglavitno Marsko mesto, kamor železna cesta pelja, in kjer veliko bogatih Judov prebiva«, kakor beremo v opombi prvega natisa besedila na prvi strani 16. številke tretjega letnika Kmetijskih in rokodelskih novic, na svitlobo danih od c. k. Kmetijske družbe v Ljubljani na dan 16. maliga travna. Tudi če se spreobrne h krščanstvu, in je torej goden še za drugovrstne, ne le poslovne odnose s kristjani, je Žid Žid: črn, skop in brezmejno denaren. Je grožnja, pravzaprav strašilo pravemu krščanskemu človeku. Slednjega tudi morebiten zakon z njim nikakor ne obvezuje k tolik(šn)i resnosti kot zveza z nekonvertirancem; pravzaprav ga lahko sklene zgolj iz koristljubja: fant Židovke ne bo zapiral, bal se ne bo zanjo nič, saj bo le obresti nje pobiral, medtem ko bo zvesto Kranjico (je Židinja morda kar apriorno nezvesta?!) moral na ogled postaviti ne le doma, temveč tudi na Dunaju, v Gradcu, v Trstu..., seveda če ne bo na poti krst, torej ne le porojenje, marveč predvsem njegova posledica v okvirih krščanskega občestva kot nasledek udejanjenega bolj ali manj čistokrvnega krščanskega zakona. Takih vsebin pa pesnik Prešernovih razsežnosti in etike, konec koncev pa tudi izkušnje, seveda ne more izpovedovati kot svojih misli, temveč jih predstavi kot z razsvetljenjskimi načeli neobremenjen dvogovor dveh tipičnih preprostih mladih Slovencev svojega časa.

Toda če so Židje v Prešernovi literaturi še daleč, na Moravskem, tudi kot grožnja ali strašilo, so v drugi polovici njegovega stoletja prostorsko že čisto blizu, pravzaprav so s svojo kramarijo že sredi nas samih. Samo čas minulosti jih še oddaljuje od tedanjih Slovencev. Sketova Miklova Zala kot najznamenitejša večerniška povest izpričuje tesnobno občutje ob tem dejstvu: v drugem poglavju ima stari Serajnik pravcati ekspeze o stvari:

»Za naš kraj je pač oni tujec na Knezovem posestvu prava nesreča. Prišel je pred nekimi leti z našo župnijo in privedel s seboj, kakor veš, staro žensko in mlado, začrnelo (!) deklino.

Najprej je kramaril (!) v Podgradu ob nedeljah pri cerkvi (! — kako brezsravno početje). Nato je jel kmetom posojevati denar na velike obresti (!) Ker mu

pa niso mogli dolgov plačevati v gotovini (!), je od njih namesto denarja jemal žitnih pridelkov (! — *torej kar in samo vir kruha, tako simbolnega kot dejanskega*), a seveda po najnižji ceni. Mojega mejaša in prijatelja Kneza je spravil ob hišo in kmetijo. Tako je postal naš sosed, o katerem pa ne vemo, ali je žid ali kristjan. V cerkev ne hodi nikdar; pa tudi njegovo hčer in njeno mater (*kakšno izogibanje oznaki žena! — židovsko skupno življenje je vsekakor izven svetoši zakonske zveze*) vidimo malokdaj pri službi božji. /.../ Ko je ta tujec dospel v Podgrad, ni nihče vedel, kako se piše in od kod je. Prideli so mu ime Tresoglav. To znači pač njegovo kretanje pri kupčiji, potresa namreč vedno z glavo in zasluži res ta priimek.

Pravo svoje ime je zamolčal. Gotovo se boji, da bi po njem ne spoznali njegove vere in rodu (*kako temeljita neodkritosrčnost, ko še lastnega imena ne izda!*). Le toliko sem mogel zvedeti, da je prišel iz Benetk in da baje ni naše vere. Iz kramarja je postal velik kupec. Zdaj kupčuje sicer večidel zdoma, a naselil se je vendar v našem kraju. Jaz sem se sicer protivil temu, ali gosposki ni bilo mar mojih besed. In kakor se vidi, se že kesajo, da so mu dali pravico naseliti se med nami.

Mi sosodje smo živeli sprva z njim, kakor da ne bi poznali drug drugega. Pozneje se nam je jel približevati. Jako prijazen mož je, ali odkritosrčen ni. Govori sicer veliko in zaupno, toda v srcu misli drugače (*za to trditev kar ni treba navesti nobenega dokaza!*). Zdaj se nam dela jako prijaznega, a to je le gola hlimba. Koristil nam ne bo nikdar, naj še tako lepo govori. Navidezno nas ljudi, v resnici pa goji njegova duša le sovraštvo do nas.«

Nato preide še na intimno plat zadeve, ki ga najhujše žuli:

»Tudi tebi, moj Mirko, se je že prikupil ta Lah. Zdi se mi, da kaj rad zahajaš pod njegovo streho. Bojim se celo, da te v njegovo hišo bolj vlečeta dekle in mati kakor pa on sam. Vse to že dalj časa opazujem(!). A nocoj te moram posvariti, da se mi izogiblješ, kolikor mogoče (*torej vsaj pasivna rezistenca!*), te družbe, še posebej Almiré. /.../ Ne taji, Mirko, tega, kar že dolgo opazujem/.../. Ti poznaš mojo željo in veš tudi, kaj nameravam. Zdaj nastopijo hudi časi. Treba je krepke roke pri gospodarstvu. Kmalu ti mislim izročiti svoje posestvo. Ali poiskati si moraš (!) družico, ki je tvojega stanu in naše vere. Ne denar, temveč pridne roke in zvesto srce (*Prešernovi ideali in skoraj tudi besede iz idilične Vrbe*) so najboljša dota vsakemu dekletu.

Dalje je treba tudi pomisliti, Mirko, na prihodnje čase. Kdo naj podeduje našo kmetijo, če bi ubili Turki mene ali tebe? Kdo naj gospodari na zemlji, katero so od nekdaj že obdelovale žuljave roke naših slovenskih pradedov in kjer še zdaj orjejo in sejejo roke kristjanske (*raznočasni vidik argumentacije: narodnost, vsečasni: vera*). Misliš, da bi naj prišla ta zemlja tujcem in nekrščanskim ljudem v roke? Le tega ne, Mirko!! Bog ne daj, da bi se šopirila kdaj laška glava pod mojo streho in rodili nekristjanski otroci! Ne mogel bi mirno počivati v hladnem grobu, dokler bi ne izumrl zadnji tvoj rod.«

Iz navedenih vrstic kar puhti sovraštvo do tujcev nasploh, še posebej pa do nekrščanskih tujcev, ki dosegajo v zadnjem stavku skoraj patološki obseg in glede na nekatere besede krščanstva tudi nekrščanske razsežnosti. Težko bi to sovraštvo naprtili najprej narodni ideji, čeprav ji je starec vdan tako zelo, da kliče kar božjo pomoč v preprečevanje grožnje šopirjenja laške glave pod slovensko streho in nad slovensko zemljo, kajti dejstvo, da starec še kot mrtvak ne bi mogel počivati v hladnem grobu, dokler bi ne izumrl Mirkov zarod, se veže na zgodbo nekristjanskih otrok v prejšnjem stavku, ne na zgodbo laške glave pod starosvetno domačo streho. Narodna ideja je sicer tudi pod avspicijami Boga, toda krščanska vera je pri njem vendar prva in zatorej tudi pri starem Serajniku. Tujec na slovenski zemlji bi bil tragedija, nekristjan v domači hiši pa prekletstvo prav mitičnih razsežnosti, saj bi šlo tudi onstran groba. Serajnikovo sovraštvo do tujcev se najgloblje in odločilno napaja pri verskem fanatizmu, šele nato prihaja v tem asistiraajoča narodna ideja. Sovraštvo je upravičevano — kolikor je sploh potreba po čem takim — s tujčevo zahrbtnostjo in potuhnenostjo, tudi nekoristnostjo, kar vse je Serajnik spoznal tako intuitivno kakor izkustveno (k sreči ne na svoji koži): tujec je celo tako zakrknjen, da je kar nekaj Innominante. To seveda ne govori ravno za to, da je njegova zloba, kakor sploh karkoli pri njem, spoznano po poti zaznave dejstev. Bridka in prav didaktično svareča sosedova usoda je starčevemu načelnemu nezaupanju do tujih prihajačev samo še dodala novega zagona. Tujec je

navsezadnje tudi zoprni vsiljivec: on po Serajnikovi misli potrebuje domorodce, oni pa njega ne (je nekoristen!) — čeprav potemtakem ni jasno, zakaj se zadržujejo pri njem. Tudi se lahko vprašamo, kje je bil imoviti Serajnik tedaj, ko se je »mejaš in prijatelj Knez« moral zadolževati pri oderuškem Židu. Pri vsej stvari je najzanimivejša terminologija: velike obresti in gotovina gotovo niso najbolj vsakdanji pojmi kmečke in bogvekakšne še povesti za široke množice bogaboječega ljudstva, temveč so drobci iz slovarja meščana, ki tozadevno povest daje med zadevne ljudi, ne brez vzgojnih in voditeljskih namenov. Slovenska tipika pa je prisotna v ideologiji avantgardnosti nižjega sloja. Ta je tisti, ki uvideva prvi in najbolje, tudi v sovraštvu do tujcev. Gosposki Žida še ni mar, ko kmetstvu že dodobra preseda. Seveda se potem izkaže, kako prav je slednje imelo in na splošno zadovoljstvo nazadnje tudi oblast ukrepa s pozitivno, populistično naravnano zakonodajo: »Izdajstvo in lakomnost žida Tresoglava in njegove hčere Almiré je imelo važne posledice za vso deželo. Gosposka je nekaj let pozneje zaradi cesarskega ukaza izgnala vse žide, naseljene na Koroškem. Tako je rešila sebe in ubogega kmeta brezvestnih oderuhov za sedaj in tudi za prihodnje čase. Ljudje pa so bili prepričani o resnici, da se vsako pregrešno dejanje kaznuje, bodisi na tem ali onem svetu.« Skratka: spet je vzpostavljena idilična harmonija na Koroškem šele, ko je odstranjen »notranji sovražnik«, Žid; kaj krivoverski Turek, ki je odkrit, zunanji sovrag, med nami samimi je večja nevarnost! V Sketovem besedilu doživi Žid prvič in zadnjič nekaj krščanskega sočutja, ko je že na poti izgnanca: šele tedaj je Almirá »nesrečno dekle«. Prej je pač le »začrnela deklina«, ki nevedna, z nizkotnim spletkarjenjem, tekmuje za Mirkovo ljubezen s krepstno domorodkinjo Miklovo Zalo. Žid torej ni le črn, skop in denaren, temveč tudi potuhnen, nekoristen in zloben, prava napotnost in nesreča za našega človeka. Žid — tujec med nami! Žid — izdajalec med nami! Tresoglav se je namreč dal (ne samo pustil!) Turkom nalašč ujeti. Ti pa so mu zlasti »zavoljo tega prizanesli, ker je znal malo po turško, dobro pa laški govoriti,« kar je »kazalo, da je tujec v tem kraju in kot tak najbrž vdan Turkom«, temu popularnemu in tradicionalnemu sovragu Slovencev. Še dodatno je Tresoglav ogaben zato, ker je prišel z Laškega: tudi fobija do Italijanov je opazna značilnost Sketove povesti, ima pa socialno opravičilo, kar je razbrati iz drugega poglavja, kjer Serajnik še preden udari po Židih, beseduje čez laške kupce, ki vse kupijo »in ubogega kmeta ogoljufajo za njegovo blago«. Kot taki so Lahi objektivno turški zavezniki, saj trgovsko počenjajo isto, kar Osmanji manj diplomatsko — ropajo dobrosrčno slovensko ljudstvo —, torej po logiki zgodbe ni čudno, da so Turki prijatelji laškega jezika (jezik ni le sredstvo sporazumevanja, temveč tudi simbol!) in da zavoljo njega tudi prizanešjo Tresoglavu, čeprav mu sprva dosti ne zaupajo. Pri tem pa dobro vedo, da je Žid (začetek 12. poglavja). Židu torej še Turek, ta z gledno slovenski sovraž-

nik, ne zaupa! Poanta je vsekakor zelo jasna. Toda poudarimo še enkrat, da je pri Sketu temelj vsega vera, narodnost pa kakor Bog dá (in sreča junaška). Obe pa potrebujeta konkretnih in kar se da zakrknjenih sovražnikov, ki so krivi za to, da stvari ne gredo vedno prav. Murphyjevi zakoni in drugi razlogi, zakaj gredo stvari narobe, so bili odkriti šele v XX. stoletju, torej prepozno, da bi jih Sket in stari Serajnik mogli upoštevati. So pa Židje čisto dobro služili za polnitvi te praznine.

Zanimivo si je po povedanem ogledati še izvenliterarno besedilo dr. Josipa Vošnjaka, zaslužnega slovenskega politika, stoječega na čelu tistih neredkih ljudi svojih opravkov, ki so se trudili tudi z literaturo. Na Slovenskem se namreč niso samo literatje neverjetno mnogo ukvarjali s politikom, temveč tudi politiki skoraj v enakšnem obsegu, dasi z manjšo tehtnostjo, z literaturo. Takole pravi omenjeni Vošnjak v prvem delu svojih spominjanj na leta med 1840. in 1860. o Židih, ki jim namenja kar celo (XI.) poglavje:²

»Tisti rod, ki je Kristusa pribil na križ, bil je potem razpršen po vsem svetu in se je povsod vrival med druge narode, ki so ga sicer zaničevali, črtili in preganjali, izkoriščati in izsesavati pa so se dajali od nje — in se še dajo do današnjega dne. Mi Slovenci smo še srečni, da se niso tudi v naše kraje v večem številu vrinili, tem bolj čutijo oduševsko silo židovstva naši bratje Hrvati in še huje Poljaki in pa Rusini. Saj je v Galiciji že skoraj vsak peti človek židovske rase in so že cela mesta požidovljena. Rusija se jih brani, kar le more, in med Velikorusi ne morejo kaj posebnega opraviti (*redaj še ne!*), a v prejšnjih poljskih pokrajinah jih kar mrgoli in tam so tako predrzni, da se skoraj noben časnik ne upa proti njim pisati. Temu se ni čuditi, ker je, kakor povsod drugod, žurnalistika prava židovska domena in večina žurnalistov židovska. Židi imajo torej dve glavni sili v svojih rokah, kapital, ki si ga v neizmernih množinah kopičijo po izsesavanju ljudstva, in časnikarstvo, s katerim vplivajo sebi v prid na ljudsko, nerazsodno maso. Dokler nisem prišel na Dunaj, so mi židi bili neznan. Tam pa sem že na gimnaziji imel par židovskih sošolcev, toda nisem ž njimi prišel v nobeno dotiko. Huje pa je bilo potem v medicini, kjer je že precejšnji del dijakov bil židovske rase. In tu so mi kmalu začeli presedati po svojih zoprnih telesnih in duševnih lastnostih. Tisti židovski obrazi z nizkim čelom, zakrivljenim nosom in pohotno napetimi ustnicami, s krivim hrbtom in, kakor pri madžarskih huzarjih, zakrivljenimi nogami s ploščatimi stopali, z nekakšno posebno neprijetno vonjavo svojega izhlapevanja so nam krščanskim dijakom arijskega plemena bili tako zoprni, da še obče vati z njimi nismo hoteli. In njihova govorica? — Tista popačena židovska nemščina. In njihov značaj? — Vsiljivost, vmes celo predrznost, brez vsakega čuta za čast. Za pravo vrednost jim ni bilo mar, medicina jim je bila »Geschäft« (posel), kakor vsako drugo kupčijsko podjetje.

Pri predavanju so rinili naprej na prva mesta, na klinikah so obstopali postelje bolnikov, da smo jih

morali s silo nazaj potiskati. Kakšnega barantaškega duha pa so bili, naj kaže naslednji slučaj.

Anatomijski sluga je pripravil kosti raztelešenih mrličev in jih potem nam dijakom prodaval. Nekoč, ko sem bil nekaj glavnih kosti jaz kupil, barantal je tudi židovski dijak s slugo in hotel po vsej sili odbiti par krajcarjev. Ko sluga ni odjenjal, bleknil je židov: »Gut ich zol, aber eine Rippen geben Sie mir drauf.« (Prav, pa plačam, ampak eno rebro mi pa dajte povrh). Sluga se je z nami vred smejal in židovu dal povrh kos rebra.

Tačas sem postal antisemit in ostal dosihmal, prepričan, da so semitje prava pokora za vse narode in vredni, da bi se poslali nazaj v Palestino. Ko sem se torej v državnem zboru seznanil z dr. Luegerjem, mi je postal najsimpatičnejši med vsemi nemškimi poslanci.«

Tako je torej Slovenec tudi v pisani besedi prišel v stik z Židom že za svoje sodobnosti — dasi k sreči ne na domači zemlji — in na njem brž zapazil še kup novih ostudnosti, od kar grotesknih telesnih značilnosti do zasužnjevanja celih, še posebej žalostno da slovenskih pokrajin s strani židovskega kapitala in tiska. Brez pomisleka se je vključil v sodrgo, ki jo je krščanskosocialna oligarhija pitala z antisemitizmom, kakor se je pozneje izrazil Ignaz Seipel. Nikakor mu ni bilo jasno, da Lueger sam odloča o tem, kdo je Žid. Je pa antisemitizem začel odločilno utemeljevati na lastnem izkustvu; ta ni bil več zgolj usedlina tradicionalnega, do Židov zakrknjenega krščanstva, ki je vse bolj samo pomagalo, da se je nerazpoloženje od konkretnih ostudnih Izraelitov posplošilo na ves njihov rod. Kot vnetemu slovenskemu narodnjaku je Vošnjaku Žid gotovo pomenil tudi zglede uskoka: mnogo zelo vnetih političnih Nemcev v Avstriji (a tudi izven nje — primer g. Marxa) je bilo Židov (poturčenec je hujši kot Turek!). Bogat in vpliven židovski prebeg bi utegnil postati nevaren zglede tudi marsikateremu poslovnemu okretnemu Slovincu, ki med nami morebiti — saj je znano, kako Slovenci sovražnikov pravzaprav ne potrebujemo, ker smo sami sebi v tem povsem zadosti — ni uspeval, kot bi bilo treba. Aktiven je ta antisemitizem v toliko, kolikor je sam prečeval židovsko voljo po integraciji, če že ne kar popolni asimilaciji v družbo — ker jo je pač štel za potuhnjeno vsiljivost z grdimi nameni požidovljenja. Ni pa bil aktiven v smislu kakšnih pogromov — tak na Slovenskem tudi ni mogel biti, saj je bilo Židov za tovrstne manifestacije le premalo. A pazilo se je nanje zelo: po prvi svetovni vojni jih je Deželna vlada v Ljubljani nemudoma dala pozapisati...³

V svoji znameniti baladi Judit postavi Anton Aškerc Žida v položaj, kakršnega v izvorni slovenski literarni tvornosti še ni imel, v položaj brezprizivno pozitivnega in odrešenega junaka.⁴ Nekoliko starejši Gregorčičev Jefte je kljub zglede domovinskemu čustvu in zmagovitosti hudo tragična oseba — pač zgolj še ena žrtev trde vere in svetosti Izraelcev. Res je, da je Aškercova zgodba — kot Gregorčičeva — vzeta iz Svetega pisma stare zaveze, ki je tudi sveta

knjiga kristjanov, ne le Židov, toda naš najmočnejši epik v 48 verzih besedila kar trikrat poudari, kako je Judit Židinja. To moremo imeti za zelo sproščujoč miselni preboj v slovenski literaturi, sicer res v zanjo precej obrobno židovskem vprašanju, a vendarle gre za pomembno rušenje nekega negativnega in kar dobro ukoreninjenega stereotipa. Tudi pesmi okoli Ahasverja, večnega Žida, obsojenega v nekoliko neuradnem krščanskem mýth(os)u na stalno popotništvo spričo neusmiljenega ravnanja o uri preizkušnje Sinu Božjega, kažejo na tak, tradicije osvobojen pogled Antona Aškerca. Ahasver je pri njem prerasel iz simbola večnega prekleteža v simbol, če ne že kar alegorijo, nikoli zadovoljenega iskalca. Še natančneje: prerasel je v simbol nemirnega modernega humanista, ki po stoletju razuma in stoletju optimizma evropskih miselnih elit spet stoji pred zagonetno in surovo celoto človeškega bivanja. Takšen modernistični prevrat v simboliki močno opozarja na Aškerčevo izredno novatorstvo v z Židi ukvarjajoči se, a tudi siceršnji slovenski misli. Ahasver pod križem tako tudi iz izkušnje svoje usode pripoveduje Križanemu bridko zgodbo vere, ki jo je le-ta prinesel na svet:

»Razumeli niso tvojega duha,
polnega ljubezni tvojega srca.

Pa namesto sprave in miru, ljubezni
tvoji že učili verniki so jezni

često le sovraštvo, srd in slepi črt,
brate drugih misli pa gonili v smrt.

Zdavnaj sta umrla, zdavnaj pokopana
dva sodnika tvoja, Kajfež in pa Ana.

Ni pa izumrl še farizejev rod
in pismarjev dosti srečam še povsod.

In ko spet bi pôslal te na svet Jehôva,
sodili hinavci, veš, da bi te znova!

Farizejev zbor bi spet psoval te, vpil...
„Križaj ga!“ Pilatu bi s pestmi grozil.«

Od kristjanov obtoževani Ahasver se prelevi v tožnika, tudi kristjanov. Ob grmadi (knjig) povsem nedvoumno pravi takole:

»Svet vrtil se, svet vrtil se!
Pomnim, svoje dni
so sežigali tirani
žive še ljudi!

Kaj grmad sem videl takih
strašnih sam povsod,
koder vodil po krščanskem
svetu me je pot!«

Podobno etično usmeritev — tudi zavzetost — izpovedujeta še pesmi Ahasverjeva himna noči in Ahasverjev tempelj, ki se ozirata v hotenje po brezmejni svobodnosti modernega človeka, seveda samo še v top(os)lih neke prvotne zgodbe o Židu. Toda pomembno je, da Židje niso — kakor ni nihče — izključeni iz vizij Aškerčevih poti svobode. Že že, da vsi ni-

so vedno tako visokih leg, kakor doslej omenjeni — v Iškarjotu se najde Ahasver, ki je proslulemu Judu brat, saj je Odrešenika izpred svoje čevljarske kramarije brezsrčno odgnal, kot ga je oni prodal, na kar meri cinični trgovec Levi, ko »pomane si roke:/ Čestitam ti na včerajšnji kupčiji,/ apostol, hé!« —, toda ljudje so pač povsod takšni in drugačni; tudi v tem Židje niso drugačni od drugih.

Pogled Ivana Cankarja na Žide je nedvomno manj sproščen kot Aškerčev. Kolerični izbruh ob nekem prevodnem šundu, za katerega so šli nekakšni židovski krajcarji našega najodličnejšega pisatelja vsekar ne kaže v največjih trenutkih. Cankar v jezi nikakor ni pisal samo pomembnih stvari, dasi pa zmeraj pomenljive. Takole zastavi besedo pri kritiki Severjeve Žene:

»Pred nekaterimi leti je neki dunajski žid lovil študente, da bi mu prevajali v slovenščino tisti nesramni šund, zoper katerega so prav takrat začeli pošteni časopisi (*kot avantgarda vsake diferenciacije*) brezobzirni boj. Veliko se je trudil, preden je dobil siromaka, ki se je polakomil umazanih židovskih krajcarjev (*toda že od Vespazijanovih in Titovih časov vemo, da denar ne smrdi, četudi je pridobljen v kloakah*). Naših študentov je bilo sram takega dela, kajti kakor so bili lačni in žejni, so v tistih časih še vedeli, da je tiskan papir vsaj v daljni zvezi z narodovo kulturo ter da bi oskrunil (!) to kulturo, kdor bi vedoma in zaradi gole kupčije ponujal ljudem onesnažen papir, roman imenovan.⁵ Nato še zatrdi, nekoliko metaforično sicer, a povsem jasno, da dokler nas ni oblagodarił dunajski žid, ne le samoniklega, temveč šunda sploh nismo premgli v svojem jeziku. Po Cankarjevi misli je torej Žid s svojimi umazanimi krajcarji plačal uničevanje kulture slovenskega naroda. Toda: to niso židovi (*tistega konkretnega žida*), temveč židovski krajcarji, kar ni čisto nedolžno. Ni sicer gotovo, da bi bil Cankar prepričan o kakšni širše zasnovani zaroti židovskega rodu zoper evropske narode, kakor sicer ne le v tistih časih prenekateri Evropejec, toda če trdi, da Moriz Benedikt piše uvodnike za Neue Freie Presse, ki jo označuje v predavanju *Kako sem postal socialist*⁶ za glasilo dunajskih nemško govorečih židov in avstrijske inteligence vseh narodnosti in ver, v »palestinsko pojočem slogu« in če te uvodnike šteje za avstrijski evangelij, potem mu misel o kakšnem odločilnem židovskem usmerjanju usode narodov Avstrije nikakor ni bila povsem tuja, pri čemer je avstrijska inteligenca vseh narodnosti in ver očitno prva podlegla zvenu »palestinsko pojočega sloga« tujega evangelija, kakor se da razbrati iz nadaljnega besedovanja v preje omenjenem spisu, kjer se idejam iz Fichtegasse (sedež Neue Freie Presse) zoperstavljajo argumenti iz Schwarzschanierstrasse (sedež socialdemokratskega Arbeiter-Zeitung), ki niso nikakršen tuj evangelij (kakor avstrijski M. Benedikta očitno), temveč spoznanja, doživeta v mukah in dvomih lastne skušnje. Da bi Cankar kaj veliko nasedal Luegerjevi in sploh krščanskosocialni protižidovski kampaniji in tudi drugim nazorom te miselne smeri, ni dosti verjetno, saj o lju-

deh, ki so jih oznanjali, ni imel dobrega mnenja, kar dokazuje njegovo pisanje o Almanahovcih,⁷ kjer označi zapis gosp. Evalda Vračka za „zmes neumnosti, čisto navadne počestne neumnosti in pa brutalnosti, zavite v prozorni plašč zlaganega krščanstva“. Sicer pa Vračkov spis toplo priporoči „krščanskim socialistom, da se pouče iz njega o namenih in nazorih svojih sedanjih in prihodnjih voditeljev“. Toda pri vsej stvari Cankarja niti malo ne moti, da bi Vračkovega izvajanja ne štel vrednega „Economistu židovsko-liberalne Nove Preše“, kar je precej zmedeno metanje vseh nasprotnikov v en koš. Lueger je bil Cankarju dunajski kralj, čigar besede: „Die Leute, die am ersten Mai in den Prater ziehn, sind lauter Lumpen!“ označujejo na kratko vse, kar vedo nasprotniki socialne demokracije vseh barv povedati o socialdemokratih.⁸ Tudi v Dunajskem pismu Lueger ne stoji dosti bolje, omenjen je kot dozdevni pravi apostol svobode, enakosti in bratstva nasproti Šušteršiču in Kreku. Slednji se priklanja demokratizmu, „dokler se kaže demos v podobi petstoletnih farovžev“. S tem je o naših krščanskih socialcih, ki se preoblačijo v Robespiera, povedano vse — če bi bilo življenje v nevarnosti, bi bili Šuklje! Dunajski izvirnik je velik samo v primerjavi s svojo podeželsko izdajo (v primerjavi s Šušteršičem, ki nikoli ni bil kakšna miselna kapaciteta, temveč samo zelo pragmatičen mogotec tozadnevne razsežnosti javnega življenja, še toliko preje),⁹ čeprav je le-ta včasih prav dobro služila dunajskemu kralju za parlamentarno trobilo, kakor se kaže v sedaj širše dostopni državnozborski debati med dr.

Krekom in T. G. Masarykom.¹⁰ Seveda pa je nekaj čisto drugega Cankarjev odnos do Kreka v letih groze in strahot prve svetovne vojne, ko je tudi dr. Krek že nekaj precej drugega kot prej.¹¹ Cankar je v židovskem vprašanju, vsaj v nekaterih njegovih ozirih, pač bil na isti valovni dolžini kot Lueger, in to je morebiti tudi vse, kar sta moža imela skupnega.

V Cankarjevi literaturi tu in tam mimogrede nastopi kak Žid. Poleg tipičnih Židov kapitalistov (Krčmar Elija), ki jih je poznal že Vošnjak, na neki preprosti ravni pa tudi Sket, je morebiti najzanimivejša Pavla (skupaj s svojimi »bližnjimi«) iz Hiše Marije Pomočnice. Pripoved namreč večkrat govori o nji kot o Pavli, Židovki. Židovstvo je torej njena najpomembnejša razločevalna lastnost, drži se je kot nekaj priimek. V drugem poglavju je predstavljena takole: »Pavla je živela samotno, govorila ni z nikomer, edina Židovka je bila v sobi.« Kako se imajo konkretni Židje Pavline familije med seboj, pove tale stavek: »Dala je roko materi, sestrama in bratu; govorili so tiho, hladno, skoraj prisiljeno, kakor na posetih pri tujih ljudeh.« Edvard, Pavlin brat, premore v istem drugem poglavju črne, kodraste židovske lase. V petem poglavju je zdaj prijazen, zdaj pol prijazen, pol malomaren, nakar odide iz dogajanja s svojimi starejšimi sestrami, bujno razvitimi, kričeče oblečenimi Židovkami. Skratka: razen židovskih las, torej nekega objektivno prisotnega rasnega znamenja, ni nikakršnega posploševanja kakšnih lastnosti na vse Žide, kakor pri »palestinsko pojočem slogu«, na katerega prisega očitno kar vse dunajsko židovstvo nemškega jezika kot na evangelij, ali v Jakopičevem paviljonu,¹² kjer so nastanjeni ogrski židje, ki so v Miskolczu (! prav: Miskolcu) trgovali — očitno kar vsi, ukvarjajoči se z malo naprej opisanim poslom — s platnom, preden so prišli presojat avstrijsko-nemško umetnost, s čimer so postali učitelji naših frazerskih kritikov (bogve, če ne kar po svoji krivdi, oz. zaslugi!). Pisatelja nikakor ni mogoče obtožiti antisemitizma zgolj zato, če ustvari v konkretni umetnini takega ali drugačnega, tudi negativnega konkretnega Žida, povsem druga stvar pa je, če v svojih izvajanjih zaničljivo piše o iz Ogrske na Dunaj prišedših Židih umetnostnih kritikih kot o bivših kupčevalcih s platnom v Miskolczu! Toda tedanji antisemitizem, tudi Luegerjev krščanskosocialni, se je večidel izživljal le v zaničevanju Židov, ne pa še v akciji za njihovo uničenje. Izkušnja z njim je bila pozneje za marsikaterega Izraelita usodna — tudi za Hitlerja so mislili, da določenih meja vedanja ne bo prekoračil in da bo vse ostalo le pri v bistvu neškodljivem domišljavem »védenju«, ki jim je bilo znano že izza dni dunajskega kralja in ki je kričavo oznanjalo, kako je Žid od nekdanjega parazit človeštva in kako ni mogel nikdar produktivno delati, temveč je vedno žil iz žuljev drugih, židovska pohlepnost pa da je »dedna... ali patologična«, kakor je v Slovenskem narodu leta 1900 zapisal celo z masarikovstvom razsvetljeni Ivan Žmavc.¹³ Židje so v ozračju Zweigovega včerajšnjega sveta (seveda zahodno od Vzhoda, Rusije) imeli prevelik ugled, da bi kdo v resnici nastopil zoper

njih. To je znala storiti šele naslednja generacija politikov, ki je imela v sebi brezobzirno izkušnjo surovega svetovnega spopada in ki je poskrbela, da je Srednja Evropa, ta metafora kulturnosti avstrijskega židovstva, postala čas, minuli čas, ni pa bila — ne več — prostor.

Reči moremo, da se s Cankarjem Židje na področju literature Slovincem nevarno približujejo, s svojimi umazanimi krajcarji že vzpostavljajo vpliv na našo kulturo — izrazito negativen — vendar jih med nami še ni. So pa vsaj do neke mere takšni in drugačni — Pavla se sicer res ograjuje od drugih (»govorila ni z nikomer«; toda naprej v zgodbi ni ravno tako zelo asocialen element), medtem ko zna biti Edvard tudi prijazen, celo z nežidovskimi nesrečnicami. Cankar vsaj v svoji literaturi ne pristaja vedno na stereotip, da je vsak žid trgovec ali kapitalist, izkoriščajoč vse okoli sebe, in pravljično bogat (toda ponekod je prilično tega pogleda — Krčmar Elija!):¹⁴ Pavla s skoraj obveznim pridevkom Židovka izraža univerzalnost človeškega trpljenja, saj se ji kljub židovski zaznamovanosti z drugačnostjo ne godi nič bolje kot drugim dekletom iz hiše Marije Pomočnice.

Pri Otonu Župančiču in Antonu Novačanu so Židje zapleteni v dogodivščine njunih Celjskih. Tako v Veroniki Deseniški kakor v Hermanu Celjskem je Žid usoden za drugo soprogo kneza Friderika, pri Župančiču Bonaventura, pri Novačanu pa Aron Salobir. Obema dramama je skupna tudi sovražnost mogočnega grofa Hermana do Abrahamovega rodu in njegove vere, toda Židje so spretni in se temu navkljub vseskozi smukajo okoli nog velikega Celjana; tako vitez Ivan v Veroniki Deseniški ugotavlja: »Grof Herman je pokazal Judom vrata, / in vračajo se mu skoz mačji smuk,« pri Novačanu pa pravi Aron: »Hermanova pest je udarila v nas in raztepli smo se po Italiji, po Ogrskem (morebiti so ravno ti pozneje v Cankarjevem Miskolczu prodajali platno!) in po nemških deželah (torej je Celjan zaslužen za razdrobljenost židovske diaspore v Evropi!). Od Drave do Bosne so zatrli njegovi Bošnjaki naš rod, pol nas pobili, pol izgnali, vse pa oplenili in slekli do nagega,« medtem ko njegovi soverci trdijo: »Jehova je s Celjem /.../ Božja previdnost vodi ta rod do najvišjih višav in Celje bo zibka kraljev. /.../ Pamet jim (= Celjskim) vlada. Razum jih vodi. To dvoje odtehta greh (tudi nad izvoljenim ljudstvom).« Toda medtem ko je Bonaventura zapleten v usodno dogajanje brez svoje volje, saj je zgolj trgovec, ki se ravna po načelu: »Jaz sem trgovec: kaj trgovec ve/ o večnosti? — Vatel je naša mera —/ vatel za robo in za svet še milja —/ s tem pa je konec naše večnosti,« ter vsakomur proda vse — celo bodočemu knezu Frideriku strup, čeprav meni, da se tolikšnemu imenitniku bolj poda meč za opravila, katerim služi strup —, je Aron maščevalec: »Moja glava je polna naklepov. Jaz pletem nove mreže.« Bonaventura je nekaj angel smrti, dobri starac, ki daje smrt potrebnim in želečim jo. Pri Jelisavi ga spravi v ta položaj trgovski stan (»Mi gledamo, da vsem ustrežemo!«), pri Veroniki pa grof Herman, ki

ga zapre in mu nato ponuja svobodo:

Herman: Kako ti je, Bonaventura?

Bonaventura: Kako naj bo, komur je tako, kot drugi hočejo.

Herman: Drugače ni...

Herman:

Da, čuj, Bonaventura:

s teboj govoril bom po bližnjici.

Lahko si prost.

Bonaventura: Svetlost, po kaki ceni?

Zakaj v menjalnici tega sveta

če slišim »ná«, prašam takoj »po čem?« /.../

Kaj knez?

Herman: Ti si zaslužil smrt, to veš.

Bonaventura: Vsi smo jo zaslužili, in zato

nam jo je vsem odmeril Jahve, vsem:

prej ali slej se vsi zvrstimo.

Herman:

Vraga!

Bonaventura: Tako mi vere Abrahamove:

nič nisem menil hudega, svetlost.

Herman: Jaz tudi nič. In jutri boš že visel.

Jaz tudi nič,

navsezadnje izreče možnost Židove rešitev: če zastrupi nadležno snaho, ki medli v ječi. Bonaventura se sicer odpravi na pot grozljivega opravka, toda ko ga nesrečna Veronika vpraša: »Moram biti jaz?«, odgovori: »Ne vem. Do zdaj še nisem bil krvnik, / do zdaj še ne. In ti si mlada, lepa.« Stvar se nato rešilno, a nikakor ne odrešujoče za Žida razplete tako, da mu ni treba biti krvnik, saj Veronika v njem spozna klic mrtve grofice Jelisavete, klic smrti, ki upihne njeno življenje. Na Hermanove besede: »Sedaj si prost,« saj mogočnik misli, da je Žid deloval v smislu pogoja za rešitev svojega življenja. Bonaventura odvrne: »Kaj prostost, ko je porušen tak tempelj Gospodov!« Vse kdo drug je Aron Salobir, ki hoče nasuti v Hermanova oblastniška kolesja čimveč peska, pri čemer sleparsko govori kot Župančičev Žid, da je tudi z njim, kot drugi hočejo: za začetek organizira močno, danes bi rekli, negativno kampanijo (če ne že kar specialne vojne!); svojim »faktorjem« namreč pravi: »... vi se zopet razidite in po širnem svetu raztrosite o Celjskih slabe glase, da bodo Celjski črni v svojih ciljih in lastnostih.« Tudi je pomagal nedovoljeni ljubezni Friderika in Veronike, s čimer je mimogrede še zaslužil težko celjsko zlato, ob tem, da je z asistenco družinski opoziciji grofa Hermana seveda zadovoljeval še svojo slo po maščevanju matere, ki so mu jo umorili Celjski, očitno v nekem pogromu proti Židom. Nato postane Aron pravi Veronikin zli duh: nagovori jo, da nasuje grofu Hermanu strupa v kupo, medtem ko se je ona preoblečena na celjski grad najprej infiltrirala gotovo samo zato, da bi iz očetove ječe rešila bolj ali manj idealnega soproga Friderika. Aron tako Veroniki podtakne kukavičje jajce — uresničitev svojega načrta: uničenja Celjskih, vsaj njihove največje glave, Hermana. To doseže z domnevni Friderikovim naročilom Veroniki, naj v boju s Hermanom ne izbira sredstev (da Friderik ni izrazil takšne volje, postane

očitno v 7. prizoru III. dejanja): »V sili je samobramba /.../ dovoljena tudi pred očetom.« Aron pravi: »Njegova žrtev kliče tvojo žrtev,« kajti Veronika ni ravno navdušena nad Aronovim načrtom; celo ko ji Žid govori, kako je Herman na sledi njenemu sinu, ni pravega uspeha, tudi je ne pridobi z besedo o tem, da bo vsemogočna grofica Celjska, če ga bo poslušala, Friderik pa je zavoljo nje umoril celo svojo prvo soprogo... »Ljudje ubijajo za skorjo kruha in za slast ljubezni.« Šele na to se Veronika vda Židovemu, brez velikih prepričevanj celo nji gnusnemu načrtu, ki je zares peklenski: še prej je bil Aron nesrečno žensko izdal Hermanu, ki si je — kot vitalen možak — seveda poželi... Tako bo zagotovo prišla do mogočnika. Žid še enkrat stopi k Hermanu, zdaj mu — o zvesti Aron! — pove, kako ga snaha kani zastrupiti... Zdaj bo Herman zagotovo pogubil Veroniko, sinovo nadvse ljubljeno ženo, s tem pa tudi zasejal trajen razdor v hišo Celjskih, kar bi Izraelcu neznansko šlo v račun... Toda stvar se ne izteče po Židovih željah: Herman je pač pod svojim žezlom edini mož in obvlada položaj. Veroniko kljub Aronovim spletkam — njegovi »faktorji« hujskajo množico proti Hermanu v času procesa zoper Friderikovo soprogo («*Da potemnijo danes celjske zvezde!*») — odstrani s poti. Židu je tako najprej spodletela rafinirana spletkarja — Hermanova volja ukroti Friderikovo —, nato pa tudi ulična, z revolucijo (Herman: »To ljudstvo ima pravico vstati šele na sodni dan!«). Na koncu si Aron preko Veronikinega trupla poda roko z Enejem Silvijem Piccolominijem, ki mu je pripisano sočutje do nesrečne druge soproge kneza Friderika, in od tod tudi sovrastvo do Celjskih. Žid pravi: »Zlo in dobro sta si odslej zaveznika, da se ohrani dobro. Bog je ravnovesje,« Enej Silvij pa dodaja: »Bog je čuječ.« Tako se izkaže, da je Herman samo obvladal situacijo, da pa se bo zarota zoper Celjske nadaljevala. Spletkarskemu Židu Salobirju, ki sam zoper mogočnike s sotočja Savinje in Voglajne ni bil uspešen, se zdaj pridružuje v trudu zoper njih še čisto čustvo Eneja Silvija Piccolominija.

Na celjskem dvoru vlada nasploh zelo slabo mnenje o Židih, tako vitez Jošt pravi: »Mi hodimo ljudje na desno in na levo, se nagnemo na dobro ali slabo, pri judih pa je nekaj, dejal bi, jud ima še neko tretjo pamet.« (Židje zanj torej niso ljudje!) Herman na to odvrne: »Da! Vsi jo imamo, tvojo tretjo pamet. In tudi psi, kadar pes reži za kost na psa. Izdal je Aron Dešeniško, da bi prejel nagrado, in pohlep o zlatu je njegova tretja pamet.« Herman torej Žida ne podcenjuje, ne razumeva ga kot drugačnega od drugih ljudi, čeprav je žrtev stereotipa, da Izraeliti vse dela zgolj za denar. To je Hermanova usodna zmota — pri življenju pusti spletkarja, ki mu je on sicer popolnoma kos, toda za manj zmožne naslednike velikega Celjana utegne biti to usodno, tako tudi za njegov celjski sen v celoti. Žid je vsekakor protiigralec visokemu stremljenju tistega, ki ima v svojem grbu zvezde in zato mora k zvezdam. Edini izmed navadnih ljudi je, ki je sposoben nasprotovati Hermanu — temu Kantor-

ju, bolj kantorskemu od svoje cankarjanske podobe —, kljub grozljivim ponižanjem: Jošt Arona celo prisili k poklonitvi proti Vojniku, rojstnemu kraju tega viteza, sicer voljnega orodja v rokah grofa Celjskega. Žid celo to brezbožno žrtev prenese, samo da ni treba njegovemu maščevanju poklekiniti pred samim Hermanom. Izraelitu je tako v Novačanovi drami odmerjena nadvse pomembna in zahtevna vloga. Toda s stališča ne le Hermanovega, temveč tudi Novačanovega celjskega sna do kraja negativna (kljub prav eksistencialistično strastni volji človeka po obstoju — toda tega avtorjevo okolje za njegove sodobnosti še ni cenilo). Geslo Rim—Jeruzalem (*pravcata os!*), ki je večkrat izrečeno, simbolično napoveduje usodno zvezo Eneja Silvija in Arona Salobirja — zoper Celje, ta očitno najsimpatičnejši princip Antona Novačana, ki nosi v sebi avtorjev projekt neslutene popolnosti in veličine. Ko je bil Novačan v njegovo udejanjenje osnoval Slovensko zemljoradniško in nato republikansko stranko ter zahteval planetarno kmetško slovo¹⁵ (*pravcati Kmetje vseh dežel, združite se! je to*) in samostojno slovensko državnost, suvereno slovensko republiko v konfederativni zvezi z enakšnimi republikami Hrvatov, Srbov in Bolgarov,¹⁶ je zelo nasprotoval rimskemu klerikalizmu ter predlagal najlepše in najperspektivnejše slovensko mesto Celje za upravno središče Slovenije.¹⁷ Toda tudi Židom ni prizanašal, vsaj v svoji kričavi predvolilni kampaniji leta 1923 ne: potem ko se je razšel s hrupnim hrvaškim vodjem Radićem — sicer zelo protižidovsko usmerjenim (*leta 1906 je le-ta napisal besedilo Židovstvo kao negativni element kulture, 1937 pa je brošura z njim izšla v Zagrebu, vendar očitno ni šla v denar, zato je naklado prevzela firma Vodnik in Knez ter kamniška tiskarna Slatnar, ki je izdajati spremenila platnice in nekaj uvodnih strani izločila ter stvar vrgla na trg pod spodobnejšim in nevtralnijšim naslovom O Židovima*¹⁸ — seveda je vsebina ostala enako strupena!) —, je zaupnika Hrvatov v Središču ob Dravi, trgovca Veldina, brž razglasil po celem slovenskem svetu kot juda, ki kupčuje z jajci. Novačanovci so tudi spesnili hudo-mušne verze:

»Verižnik Veldin iz Središča ob Dravi
se je pridružil hrvatski slavi:
pri Hrvatih se vedno nekaj kadi,
pa nikoli, nikoli pečenke ni,¹⁹

ob tem, da so Radićevo listo na Štajerskem imenovali kot »stranko zagrebškega judovskega kapitala in verižnikov iz Središča«²⁰ ter zadrževali, da ljubijo Beograd brez Cincarjev (mednje so šteli tudi Pašića, ki so ga sočno označili kot političnega komitaša srbstva) in Zagreb brez Judov. Novačanovo nerazpoloženje do Židov ni izginilo niti med palestinskimi dogodivščinami v drugi svetovni vojni, bržčas je spričo njegovih bridkih izkušenj dobilo še dodatnega hraniva.

Oton Župančič je v stiku z dejanskim Židom drugačen: pokloni mu (menda avgusta 1940) svoj prevod Carja Saltana:

»Sočen ves dehti sto let
Rusom Puškinov že cvet:

s strahom sem ga k nam prenesel —
sem mu dosti rose otrešel?»

nad čemer stoji posvetilo: Gospodu Eriku Šlomoviču v spomin.²¹ Seveda pa je to gospod iz čisto drugih krogov kot Novačanova izkušnja, verižnik Veldin, kupčevalec z jajci iz Središča ob Dravi.

Hitlerjeva vojna je nato odnesla tako gospoda Šlomoviča kot še šest milijonov njegovih sonarodnjakov. Žid pomeni Hitlerju — vsaj prvotno — vidnega sovražnika. Če ga ne bi bilo, bi ga moral iznajti, zato naj ne bi imel namena docela iztrebiti izraelskega rodu. »Katoliška cerkev tudi ni videti zadovoljna s hudičem. Tudi ona potrebuje vidne sovražnike, da ne bi v boju zaspala. Jud zmeraj tiči v nas. Vendar ga je laže tolči v telesni podobi, kakor pa v podobi nevidnega demona. Jud je bil že sovražnik rimske države. Bil je celo sovražnik Egipčanov in Babiloncev (razen grške, ki pa je nekako vtelesena v rimsko, torej praktično vseh velikih civilizacij starega sveta v bližini Evrope, oz. v nji sami!). A šele jaz,« v hvali vodja Nemčije in Nemcev izpred petdesetih let, »sem naredil iz tega boja nekaj resnega. Sicer pa so bili Judje kar pripravljeni podpreti moj politični boj. Ob začetkih našega gibanja so mi celo nekateri Judje finančno pomagali. Treba bi mi bilo samo pomigniti z malim prstom, pa bi se kar trli okrog mene. So že vedeli, kje je bilo kaj novega in življenjskega. Jud je vendar postal to, kar je, ker je v gospodarstvu iznašel tisti trajni tek in vzpon, ki se imenuje kapitalizem, to je genialna stvaritev z rafiniranim, pa vendar samodejnim mehanizmom. Ni kaj reči, to je genialno, to je vražje genialno. Moderno gospodarstvo je stvaritev Judov. Oni ga docela obvladujejo. To je njihova naddržava, katere oblast so razpeli nad vse države sveta. A zdaj smo mi (nemški nacionalsocialisti) tisti, ki jim s svetovnim nazorom trajne revolucije delamo konkurenco.«²² »Dva svetova si stojita nasproti! Božanski in satanski človek. /.../ Arijec in Jud si stojita nasproti in če enega imenuješ človek, moraš drugega imenovati drugače. Oba sta tako daleč drug od drugega kakor žival od človeka. Nočem Juda imenovati žival. Od živali je mnogo bolj oddaljen kakor mi Arijci. On je neko naravi tuje in od narave oddaljeno bitje.«²³

Tako daleč naš dr. Vošnjak sicer, kot smo videli, ni šel, iz svojega antisemitizma še ni znal skovati učinkovitega političnega orožja kakor Hitler, ki je štel mednarodnega Žida za nekakšnega zlobnega Daperutta, stoječega za vsemi sovražniki nacionalsocialističnega nemškega projekta, za demokratičnimi »plutokracijami« in boljševisko marksistično diktaturo, torej za nadnacionalnim kapitalizmom in internacionalnim komunizmom, sicer pa je v sebi sodobni družbi uvideval, vsaj na določenih področjih in v določenih sferah, enako kvaren židovski vpliv, kar vladavino, kot ozloglašeni nemški vodja globalno. Je pa surova Vošnjakova misel, da bi Žide vrnil v njihovo prvotno domovino — kar se ujema s Herzlovim videnjem stvari, dasi iz povsem nasprotnega zornega kota — nasproti Hitlerjevemu reševanju židovskega vprašanja vsekakor še kar humana. Pri tem je zanimi-

vo to, da je vodja tretjega Reicha namenil edino še Slovincem poleg Židov takojšnjo popolno iztrebitev; potem ko je imel že dovolj drugih vidnih sovražnikov, se je odločil skuriti vse Žide in narediti Slovenijo nemško.

Morebiti si je ravno zavoljo tega Miško Kranjec lahko dovolil razkošje, zapisati nekaj odločno antisemitskih opazk, ki si jih spričo grozljive usode Židov v II. svetovni vojni na stari celini verjetno ne bi mogel privoščiti vsakdo, vsaj brez silovite reakcije in moralne obsodbe ne, kajti namesto stereotipa o Židu trgovcu, kapitalistu, se je vsaj v javnost Evrope naselilo vsesplošno sočutje z Izraeliti. To ni toleriralo — ne glede na morebitno utemeljenost — ravno mnogo kritičnih besed o njih. Mladost v močvirju je knjiga, kjer avtor piše o Židih brez omenjenega praktično obveznega evropskega filtra,²⁴ pač kakor misli o njih. Na podlagi lastne izkušnje. In če bi šlo zgolj za negativne sodbe o konkretnem Židu Reichu, bi Kranjcu antisemitizma niti ne mogli očitati, toda od Reicha in prekmurskih Židov — Žid je končno med nami, tu in zdaj je, a le za trenutek; Hitlerjeve vojna je njegov rod in njegovo kramarijo med časom označevanega in časom označevanja izbrisala, in tako je Žid v naši literaturi ostal nekako neulovljiv v Slovenčevo sodobnost, neka oddaljena ali pa minula zgodba — se misel večkrat nategne kar do očitkov Židom nasploh. Takole se to zgodi na enem najdrastičnejših mest: »Nisem vedel, da tudi mala lluž ni vedela, in tragično, silno žalostno zanjo in ves njihov (= židovski) rod je bilo, da niso vedeli in tega tudi nikdar ne odkrili, da vsako ljudstvo, vsak narod, da, celo sleherni človek mora nekje na tej zemlji imeti svojo še tako borno, če še tako zamočvirjeno domovino. Tega od nas v močvirju ni nihče vedel, toda radi smo imeli to svoje močvirje, neločljivo smo bili povezani z njim, zrasli se na smrt z njim. Židje so zavzeli cel svet, toda domovine si niso ustvarili nikjer, ker so mogli brez nje bolje živeti. Niso vedeli, kako strašni časi prihajajo, kako krvav davek bodo nekoč plačevali ravno zaradi pomanjkanja še tako borne domovine: človek se bo boril na življenje in smrt za kaj le, kadar bo vedel, da brez tega ne more ne tako ne drugače živeti. Bili so izvoljeno ljudstvo, toda brez domovine, imeli so staro zgodovino, vse od prvega človeka so jo navezovali, toda dvakrat pregnani s svoje zemlje, si je tretjič niso znali poiskati, še tako zemočvirjenega močvirja, da bi zrasli z njim. Tolikokrat so se morali reševati v svoji zgodovini, toda na življenje in smrt za nekaj nikdar, vedno so našli kakšno drugačno možnost, drugačno rešitev. Ali pa so jih večni boji v davnni že preveč izčrpali in niso spoznali, v kakšno usodno zмотo se zavijajo na svoji poti.«²⁵ Kranjec torej očita Židom tragično nenaravnost v človeškem smislu, saj ne vedo, da mora vsak človek imeti nekakšno domovino, da mora *zrasti* (nekaj naravnega!) z neko deželo. V tem so drugačni od drugih ljudi. Toda ta drugačnost, nenaravnost nima Hitlerjevih razsežnosti razumevanja Židov kot neljudi in aktivnega principa zla, temveč je kritika ravnjanja in miselnosti neke vaze zaver-

vane skupnosti ljudi, ki ni spoznala nekega aksioma človekovega bivanja. Pri Kranjcu tudi ne gre za kakršnokoli voljo Žide od koderkoli odstranjevati, le o njih si misli svoje. Seveda pa bi mogli do onemoglosti razpravljati o tem, ali Židje zares niso pognali korenin pravzaprav vsepovsod po svetu (ki so ga po Kranjcu »zavzeli«!) in bi bil tako cel svet njihova domovina,²⁶ kakor umetnikova (Prešeren: Koder se nebo razpenja, grad je pevca brez vratarja!) — to je pač stvar posameznikovega dojemanja zadeve. Kranjcu vsekakor niti malo ni pri srcu izven-zgolj-mnenjski, dejavnostni antisemitizem (kolikor seveda ni prekmurska revolucionarnost, kot bomo videli malo naprej), kajti takoj za prejle navedenimi vrsticami stoji: »Ta usodna pot bo nekoč pobrala tudi mojo zdaj tako malo Iluš. Navsezadnje človeške tragedije (!) niso odvisne zgolj (!) od takšne ali drugačne njegove (= človekove) opredeljenosti (tudi z židovstvom torej ne!), ki se je mala Iluš ni mogla zavedati (pri nekem konkretnem dejanju, v katerem se je po Kranjčevem mnenju izkazovala Židova vzvišenost nad drugimi, toda v resnici gre le za vzvišenost vsakršnega bogataša nasproti revežu!).« Kar je doletelo Žide, je po Kranjcu torej tragično, toda ni povsem neodvisno od njihovih opredelitev, seveda v ravnanjih in mislih, ki so v pisateljevi izkušnji zares nekaj nelepega, saj sta stara Reicha nanj v njegovih otroških letih gledala kot na igračo, ki jo je mogoče kupiti svojemu otroku.²⁷ Tudi je Žid brezvesten izkoriščevalec človeške stiske v hudih časih — je prekupčevalec, ne sicer z jajci, kakor prosluli Veldin iz Središča ob Dravi, pač pa s sladkorjem²⁸ —, toda tega najbrže ni mogoče očitati samo Židu, temveč vsakemu količjak okretnemu trgovcu. Poudarjanje Žida v tem položaju (ne njegovega trgovstva!) vsekakor pove svoje o pisateljevem pogledu na Izraelite. Ti menda poznajo zavest vzvišenega izvoljenega ljudstva, s čimer »sami nad seboj izrekajo sodbo, da bodo postali žrtev svoje zgodovine, žrtev nesmiselnosti (!) tradicij te (narodne) zgodovine in svoje miselnosti.«²⁹ Tu so si torej Židje že kar čisto sami krivi za svojo usodo, ki je, kolikor živi v narodu kot tradicija, zgodovina brez smisla! To je gotovo na moč skrajna in sporna misel. »Toliko let so živeli med nami, ostali pa so sami zase (Žid — tujec med nami!), sami nikogar med nami niso potrebovali (tu pa je različka glede na Sketa!), če bi živeli sto let med nami, bi bili ostali tako zase (asocialni element!), zato ker nikdar nikogar niso potrebovali. Ali so Židje sploh koga potrebovali?«³⁰ »Ne, Žid ni znal plačevati, celo ne po opravljenem delu, po zaslugah.«³¹ Ti dve izjavi spet poudarjata židovskost Reichovih negativnih lastnosti, prva z retoričnim vprašanjem tudi izrecno razširja odnos konkretnega Žida na odnos vsega njegovega naroda. Tega nikakor ne moremo uvrstiti drugam kot v seznam antisemitskih izpadov Miška Kranjca, ki na nekem mestu tudi zanimivo trdi: »Ker dejstva so tu sirova (= surova): če je že do revolucije pri nas moralo priti (in v Mladosti v močvirju ni popisana kot nekaj nesimpatičnega!), je lahko bila le proti Židu Reichu.« Žid je pač edini bogataš daleč naokoli. Prek-

murske razmere so torej temeljito drugačne od vzhodnoevropskih, ruskih, kjer so ravno Židje izkoristili revolucijo in v nji uzurpirali oblast, dokler jih ni Stalin skrajšal za glavo, kar ga v očeh tamkajšnjih antisemitov nedvomno dela zelo popularnega. Žid je pri Kranjcu osrednji kontrarevolucionar, bela vojska je pravzaprav njegova, in je kot taka v besedilu tudi izrecno označena.³² Kakor je v nacistični in še kateri drugi rdeča armada označena za židovsko. Potemtakem je Kranjčev antisemitizem tudi razredna zadeva, do njega pride s posploševanjem nerazpoloženja od slabih izkušenj z Reichovimi na vse Žide, premore pa delno tudi svetovnonazorske razsežnosti (nenaravnost njihove miselnosti, brezsmiselnost tradicij njihove zgodovine), dasi je v tem kar sodobno oddaljen od tozadavnega Hitlerjevega patološkega, rasističnega in mitičnega antisemitizma, ki mu je seveda mrzek — so si pa Židje za svojo usodo (v najboljšem primeru: tudi, ne povsem) sami krivi.

V pred nekaj leti izšel romanu Marpurgi, avtorice Zlate Vokačeve, je položaj čisto drugačen.

»O nebesa, zakaj smo slabši od drugih ljudstev.

Smo mar trdi kot kamen, ali so naša telesa iz bakra, da lahko prenesemo vse naše nesreče.

O zemlja, ne skrivaj naše krvi in naj se vse prostranstvo napolni z našim krikom.«³³

pravijo tamkajšnji Židje. Vseobsegajoči humanizem glavnega junaka, doktorja Hannesa, nezakonskega sinu Barbare Celjske in Eneja Silvija Piccolominija, se pred Židi seveda nikakor ne more ustavljati, kakor se tudi ne slepota fanatičnega Kapistrana in tovarišev, vnetih za domnevno sveto katoliško vero in enakšno cerkev. Delo etične zavzetosti in globine, kakršni sta redki v sodobni slovenski literaturi, je to, toda: Židje in njihov aktivni princip nasproti statistiki krščanskega sveta so spet neka davna zgodba. Resda v svoji sporočilnosti stvar ne more biti preteklost, toda Židje v nji, ki nas na tem mestu osrednje zanimajo, so. Ponovno so daleč, vsaj časovno, niso pa več strašilo ali celo grožnja ljubim Slovincem. »Zdi se mi, da nasploh trgovcev nikoli ni gnal po svetu samo zaslužek; nosili so jih tudi prividi, da bodo prinesli ljudem nekaj, kar imajo drugje./.«³⁴ Ta knjiga premore celo zagovor trgovstva, te tradicionalne (zlasti v slovenski literaturi) židovske dejavnosti! Toda Židje v nji nastopajo tudi kot plemeniti zdravniki; v povezavi s pravkar navedeno mislijo je to gotovo vpis nadvse pomenljive vloge tega ljudstva v besedilo. Sicer pa »nestrpnost in sovraštvo izvirata iz neumnosti.«³⁵ Ta izjava se v Marpurghih brez pridržkov nanaša tudi na Žide, kakor Lessingove ideje izpred več kot dvestotih let, ki zaznamujejo vrhunec prvega razsvetljskega vala truda za tolerantnostjo do drugačnih, vsakršnih, celo izraelitskih drugačnih. Toda ta val žal še zdaleč ni odplaval nestrpnosti v teh rečeh. Videli smo to tudi v glavnem toku slovenske literature. Toda kakor je sčasoma naš katoliški človek z osebo Ivana Preglja že zmogel sočutje celo do Juda Iškarijota (baladi v prozi Eden izmed vas, Kerijočan), tako tudi nekateri tradicionalni antisemitski stereotipi, ki so se pojili pri različnih virih, kakor smo v tem tekstu, upam vsaj, na-

kazali, niso ostali edino, kar je zmogla naša misel v odnosu do židovskega naroda.³⁶

OPOMBE

1. A. Slodnjak, Prešernovo življenje, Ljubljana 1964, 268. — 2. J. Vošnjak, Spomini, Ljubljana 1982, 43, 44. Tudi drugi klasični slovenski spominopisci (Šuklje, Sernek) Židom niso ravno naklonjeni, vendar se nekako čutijo superiorne nad potomci Abrahamovimi. Potrebno je poudariti še to, da vsi poznajo več ali manj le rasnega Žida, ne žida kot tip človeka, kakor npr. Weininger v znamenitem Spolu in značaju. — 3. Glej o tem v tržaški Jadranski koledar za leto 1988, 191—197. — 4. Vsa Aškercova omenjena ali citirana besedila so dosegljiva v dosedaj izdanih (4) knjigah njegovega zbranega dela (zbirka Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev, izhajajoča pri DZS). — 5. I. Cankar, Zbrano delo, 24. knjiga, Ljubljana 1975, 151. Zanimivo vzporednico mnenju tega našega najodličnejšega književnega modernista predstavljajo misli o židovstvu v glasbi glasbenega modernista Antona Lajov(i)ca, o tem glej v: D. Cvetko, Anton Lajovic (zbirka Znameniti Slovenci), Ljubljana 1987, 162, 163. — 6. I. Cankar, Zbrano delo, 25. knjiga, Ljubljana 1976, 114-121, zlasti 120 in 121. — 7. I. Cankar, Zbrano delo, 24. knjiga, 94-102, zlasti 100 in 101. — 8. I. Cankar, Zbrano delo, 25. knjiga, 120. — 9. I. Cankar, n. d., 52-54, zlasti 52 in 53. — 10. V: I. Gantar Godina, Masaryk in masarykovstvo pri Slovencih, Ljubljana 1987, 144-169. — 11. Glej Cankarjevo pisanje Ob Krekovem pogrebu, I. Cankar, Zbrano delo, 25. knjiga, 143, 144. — 12. I. Cankar, Zbrano delo, 24. knjiga, 214-220, zlasti 220. — 13. I. Gantar Godina, n. d., 141. — 14. Verjetno ni nepovedno, da je slovenska kritika, ki je Cankarju vztrajno očitala pomanjkanje idej, bila ob Krčmarju Eliji tozadevno prijetno presenečena; temu ustrezno je tudi reagirala: Cankarja je znala tudi pohvaliti (glej spremno besedo v 19. knjigi Zbranega dela Ivana Cankarja, Ljubljana 1974). — 15. Članek Antona Novačana na 1. strani 12. številke časnika Naša vas (II. letnik), Celje, 2. februar 1922. S kmečko internacionalo (Krestinterno) so nekaj slepomišili tudi v tedanji Sovjetiji, a tam je bila stvar le trojanski konj, ki bi kmeta spravljval v komunistično organiziranemu delavcu, oz. točneje njegovi stranki, podrejen, asistenčni položaj. — 16. O

tem zelo nedvoumno govorita oba Novačanova časnika, Naša vas (Celje, 1921-1922) — zlasti v svojem republikanskem obdobju — in Republikanec (Celje, 1922-1923). — 17. Naša vas, 5. številka, letnik I, Celje, 8. decembra 1921, 1, 2. — 18. Glej v: S. Radić, Politički spisi, priredil Z. Kulundžić, Zagreb 1971, 579, 580. — 19. Republikanec, 16. številka, letnik II, Celje, 15. marec 1923, 2; za Juda, kupčujočega z jajci, je Veldin označen v 14. številki imenovanega glasila, kjer je seveda opisan kot gromozanski bogataš s plačanimi agitatorji. — 20. Republikanec, 16. številka, 1. — 21. Oton Župančič, Zbrano delo, 4. zvezek, Ljubljana 1967, 56, 379, 380. G. Šlomović je bil slovit in po svoje tudi zloglasen zbiralec umetnin z neverjetno bogato zbirko. — 22. H. Rauschning, Pogovori s Hitlerjem, Trst 1987, 193. — 23. H. Rauschning, n. d., 196. — 24. Zavedal se ga je tudi Kranjec, saj na nekem mestu Mladosti v močvirju pravi: »Teško je o Židih, celo po tej vojni pisati resnico, po šestih milijonih požganih, po v zaplombiranih vagonih zaprtih, tako ali drugače pobitih, po sentimentalnih dnevnikih in romanih in še bolj sentimentalnih filmih. Sleherno resnico pisati o njih nehote vrže nanj, ki si to drzne, mučno senco, lahko postane škodljivo v času, ko so še žive rasne zastrupitve. Toda vprašanje je, če ni bolj škodljivo resnico (!) zakriti? Edino orožje, ki so ga premgli in ki se bodo z njim poskušali reševati tudi v najbolj usodnih trenutkih svoje zgodovine, je bil denar, ne zgolj zato ker so sami največ verjeli vanj, temveč ker so mislili, da imamo vsi ljudje od vsega najraje denar.« (M. Kranjec, Izbrano delo, 5. knjiga, Ljubljana 1973, 588, 589). — 25. M. Kranjec, Izbrano delo, 5. knjiga, Ljubljana 1973 (zbirka Naša beseda), 334, 335. — 26. Takšnega mnenja je bil spričo dejstva, da so Židje najbogatejši na svetu in da jim vsi dolgujejo — a brez kakršnihkoli obtožb o izžemanju drugih narodov! — Anton Aškerc v pesmi Natanova prikazen. — 27. M. Kranjec, n. d., 363. — 28. M. Kranjec, n. d., 504. — 29. M. Kranjec, n. d., 331. — 30. M. Kranjec, n. d., 649. — 31. M. Kranjec, n. d., 643. — 32. M. Kranjec, n. d., 636. — 33. Z. Vokač Medic, Marburgi, Maribor 1985, 32. — 34. Z. Vokač Medic, n. d., 10. — 35. Z. Vokač Medic, n. d., 22. 36. Izmed avtorjev, ki jih nismo omenili v glavnem toku našga razpravljanja, sta spričo zapisa filosemitskih izjav oz. situacij zlasti zanimiva dva, na katoliški strani Stanko Majcen, na svobodomiselnih pa Vladimir Bartol, ki je svojemu Klementu Jugu dal izgovoriti misel, naj si Izraelite Slovenci kar za zgled vzamemo spričo njihove odpornosti in vzdržljivosti (glej besedilo Zadnji večer, V. Bartol, Demon in Eros, Ljubljana 1974, 243, 244).

